

A tolmácsolás történetéből

Jantsits Ágnes

A tolmácsolás története kevésbé dokumentálható, mint a fordítás, hiszen a tolmácsok szava elszáll, közvetítő szerepük az azonnali megértést szolgálja, és munkájukat csak pár évtizede rögzítik és elemzik. Tudjuk, hogy a fontos történelmi eseményeken, tárgyalásokon jelen vannak, mégis ritkán szoktak megemlékezni róluk. Esetenként azonban a *történelem kiváltságos tanúinak* nevezik őket (Delisle és Woodsworth 1995:243). Ezek közül a tanúk közül találkozunk most néhányval, akik által ráirányíthatjuk a figyelmet azokra is, akik a háttérben, észrevétlenül teszik a dolgukat. A tolmácsolás történetének ugyanis van néhány érdekes és viszonylag jól dokumentált időszaka, pl. az oszmán birodalom kora, amikor az uralkodók felismerték, mai szóval, a nyelvi közvetítők szerepét a nemzetközi kapcsolatokban, és gondot fordítottak alapos képzésükre. Ezt az oszmán birodalomból és a vele kapcsolatban álló országokból vett néhány, a képzésre vonatkozó jellemző példával illusztrálok. Kiemelve azt is, hogy az akkoriban létesült képzési központok némelyike ma is létező oktatási intézmény.

Mindenek előtt tisztáznunk kell a későbbiekben gyakran előforduló *dragomán* jelentését. A szó a 12. századi arab *tourdjouman*-ból származik, török megfelelője a *tercüman* (arámi eredetű) vagy a *dilmac*, fordítót és tolmácsot értettek rajta, innen a mi *tolmács* szavunk is. (A francia nyelvben, pl. sokáig az ebből származó *truchement* szót használták a tolmács megjelölésére, míg az ugyaninnen eredő *dragman* elnevezéssel a keleti tolmácsokat illették). A korabeli iratokban és a mai magyar nyelvű tanulmányokban is használatos dragománt használták megnevezésükre. A dragománok saját címhasználatára sem volt egységes, hol *secretarius*nak, hol *orator*nak, hol pedig *interpretes*nek titulálják magukat.

Mint említettük, a tolmácsolás és a diplomácia gyakran találkozott egymással a történelem folyamán, és minél inkább visszamegyünk az időben, annál nehezebb a két tevékenység különválasztása (Bóna 2005). Az idők folyamán változott a diplomácia nyelve, a középkori latin helyét fokozatosan átvette az olasz, majd a francia, és mára az angol. A XVI. századtól megszokottá vált a tolmácsok jelenléte a nemzetközi tárgyalásokon. Feljegyezték, pl. hogy a pápa küldötte révén a török támadások elleni védekezésre kívánta ösztönözni a keresztény uralkodókat. Amikor eljutott Magyarországra, a II. Lajossal folytatott tárgyalásain a pápai küldött javaslatára Nádasdy Tamás tolmácsolt, akit már korábban, Rómából ismert, ahol Nádasdy tanult. Később Nádasdy a király magántitkára lett, majd Mohács után a megözvegyült királyné teljhatalmú megbízottja az osztrák Ferdinánd császárnál (Delisle és Woodsworth 1995: 267).

A Porta tolmácsai

Az oszmán birodalom már a XVI. századtól diplomáciai kapcsolatokat kiépítésére törekedett a nyugattal, sok új intézményt létesített, ahova külföldieket is meghívott. A nyugati tudományos és technikai haladás eredményeit szerette volna eredményesen felhasználni, ezért szüksége volt nyelveket beszélő alattvalókra, fordítókra és tolmácsokra.

A portai tolmácsokra vonatkozó adataink Szulejmán szultán idejéből, de főleg az állandó európai követségek felállítását követően szaporodnak meg. A követek jelentéseiből sokat megtudunk róluk, szerepükről, a követekhez és államukhoz való viszonyukról, nyelvtudásukról, a nekik adott ajándékokról és fizetésükről (Ágoston 1999). Megtudhatjuk azt is, hogy a szultánnak két főtölmácsa és több beosztott tolmácsa volt.

Érdekes megvizsgálunk azt is, hogy kik lehettek tolmácsok, akiket a XVI. századtól képeztek, és a birodalom számos intézményében megtalálunk. A XVI-XVII. században olyan (többnyire) külföldiek - németek, osztrákok, magyarok és lengyelek - voltak, akik elfogadták az iszlám tanításait, és akiket *renegátok*nak neveztek. A tolmácsszakmát később már a nem muzulmánok is gyakorolhatták. A dragománok munkáját, életét, de még öltözködését is szigorúan szabályozták. 1661-től, a Porta mellett foglalkoztatott dragománok hivatala örökletessé vált, szinte kizárólag a kisebbségek, elsősorban a görögök privilégiuma lett (Hitzel 1995). Ezek a görögök európai egyetemeken tanultak, több idegen nyelvet ismertek. Kiszorították az addig hasonló szerepet betöltött szefárd zsidókat, akik az inkvizíció elől menekültek az oszmán birodalomba. Az *Ískerletzâde*, *Yanakizâde*, *Drakozâde*, *Kalmakizâde*, *Sarbeyzâde* nevek arról árulkodnak, hogy viselőik tolmács-dinasztiák sarjai (Ersoz 2002: 24).

A dragománok hivatalos beszédeket tolmácsoltak és fordításokat készítettek, ugyanakkor közvetítettek is a követségek és a birodalom között. A tolmácsokat a Porta többször küldte európai követségbe is. Az 1818-as görög felkelés után, biztonsági okokból ezeket a görög családokat elbocsátották hivatali állásukból. Feljegyezték, hogy Stravraki volt a birodalom utolsó görög tolmácsa, akinek 1822-ben mondtak fel. Azzal vádolták, hogy bizalmas információt adott át a görögöknek. Minthogy a birodalomnak megbízható tolmácsokra és fordítókra volt szüksége, létrehozták a Fordítói Kamarát (Tercüme Odası). A kamara feladata volt, hogy a szakmában keletkezett hiányt immár török tolmácsok és fordítók képzésével pótolja (Ersoz 2002).

Magyar vonatkozások

Magyarország török hódoltság alatti részéből, mint sok más területről, számtalan foglyot vittek az oszmán birodalom fővárosába. A fogságba esett keresztény ifjak számára az egyetlen menekvés az volt, ha renegáttá, vagyis törökké és muzulmánokká lettek. Igazi kitörést jelentett számukra, ha a szultán udvarába kerültek, mint dragománok. Mint említettük a dragománok rangos külügyi

tisztviselőnek számítottak, esetenként az oszmán hírszerzésnek is dolgoztak, akár kettős ügynökök voltak (Ács 1998, Ágoston 1999).

A Porta mellett dolgozó magyar származású dragománokról viszonylag sok adat áll a kutatók rendelkezésére. Az egyik legnevezetesebb Murád bég volt, aki Nagybányán, Somlyai Balázs néven látta meg a napvilágot. A mohácsi csata idején esett fogságba (Ács 1998:2). Bécsben tanult, és anyanyelvén kívül remekül beszélt arabul, törökül, perzsául és horvátul. Bár latin tudását nem tartotta túl jónak, neki köszönhető Cicero *De senectute* török nyelvű parafrázisa, de fordított törökből latinra is (Hitzel 1995: 97). Murád magyar nyelvű írásait a keresztény olvasóknak szánta, hogy megismertesse és elfogadtassa velük az iszlámot (Cary 1956:138).

Feljegyezték róla, hogy mint a dragománok nagy része, ő is több helyről húzott fizetést, a Portától és az erdélyi fejedelmektől is. Murád élvezte a díván feltétlen bizalmát, többször járt követségben a magyar uralkodóknál: pl. 1566. márciusában János Zsigmondnál.

Eszteri Péter, még szinte gyerekként, a mohácsi csata után török fogságba került, áttért a muzulmán hitre, majd a Portán tolmácsként szép karriert futott be. Feljegyezték róla, hogy minden ellenszolgáltatás nélkül egykori földijeinek is szolgáltatott információt (Ágoston 1999: 31).

Az 1641-ben született Rozsnyai Dávid, mint török tolmács és emlékiró szerepel a lexikonokban. 1663-ban Haller Gábor titkáráként urával a török háborúba ment, majd 1665-ben, Isztambulban a török nyelvet és írást tanulta. 1668–70-ben, a Portán, 1671–1687-ben Apafi kancelláriáján török tolmács, közben többször elkísérte a követségeket a Portára vagy a török táborba. 1705 és 1710 között II. Rákóczi Ferenc szolgálatába állt török tolmácsként.

Követségi tolmácsok

Konstantinápoly és Velence volt Levante információs központja. Az akkori keresztény Európa országai követeket, állandó megbízottakat küldtek ide. A követségeken a helyi viszonyokat és nyelveket ismerő tolmácsokra volt szükség. A konstantinápolyi követségi tolmácsok általában a galatai és perai, főleg görög és örmény keresztény családok tagjai közül kerültek ki. A szultán alattvalói voltak, munkájukhoz hivatalos igazolást adott ki számukra a szultán hivatala (ú.n. *berat*). A követségi tolmácsokat a nyugatiak többnyire kémnek tartották, és gyakran próbáltak tőlük információt szerezni (Hitzel 1995).

Európai tolmácsok

Velence korán modern diplomáciai rendszert épített ki, követségeket létesített a különböző országokban, és információs hálózatot működtetett, és ezzel mintául szolgált a többi európai állam számára. Velence, és a többi állam nem tartotta kielégítőknak, de főleg megbízhatóknak a követségi tolmácsokat. Úgy gondolták, előnyösebb, ha tolmácsaikat maguk képzik ki, hogy az adott állam

isztambuli követségén vagy kereskedelmi konzulátusán dolgozzanak tolmácsként. Velencében meg voltak győződve arról, hogy az idegen nyelvek tanulását nagyon fiatal korban kell elkezdeni, mert akkor még nincsenek nyelvi gátlások. Innen ered egyébként az elnevezés, a *giovani della lingua* (kb. nyelvtudó fiatalok). Ezt a bevált gyakorlatot követték az új földrészek felfedezésére induló hódító expedíciók is.

1551-től a velencei szenátus fiatalokat (gyermeket) küldött öt évre Konstantinápolyba, az általa létesített iskolába, hogy megtanuljanak törökül, megismerjék a török kancellária munkáját, és tolmácsá (dragománokká) képezzék őket. Az itt kiképzett fiatalok feladata a közvetítés volt a kelet és nyugat közötti diplomáciai, jogi és kereskedelmi kapcsolatokban. 1556-ban már Raguzának is volt a velenceihez hasonló iskolája.

Franciaország és a Keleti Nyelvek Iskolája (*École des Langues Orientales*)

Franciaország 1995-ben ünnepelte a ma közel kilencven nyelvet tanító párizsi Keleti Nyelvek Intézetének (Institut des Langues Orientales, Inalco) kétszáz éves évfordulóját. Az iskola azonban ennél régebbi múltra tekinthet vissza. Alapítását Franciaországnak, az oszmán birodalommal és a birodalomhoz tartozó különböző országokkal, valamint Perzsiával a XVI. századtól fennálló diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai indokolták.

Franciaországnak ugyanis régóta jelentős kereskedelmi érdekeltségei voltak az oszmán birodalom öt városában: Szmirnában, Tripoliban, Aleppóban, Szaidában és Alexandriában. 1535-ben I. Ferenc a levantei francia érdekeket védő megállapodásokat írt alá I. Szulejmánnal. A XVII. században ezeket a megállapodásokat kétszer megújították: 1604-ben II. Henrik, és 1673-ban XIV. Lajos alatt (Troupeau 1997).

A kapcsolatok fenntartásához olyan munkatársakra volt szüksége, akik a követségeken és a konzulátusokon „dragomán” minőségben dolgoznak, ismerik a Levantében használt három fő nyelvet: a törököt, az arabot és a perzsát. Azt az elképzelést, hogy a legjobban a helyszínen lehet egy nyelvet és a szokásokat megtanulni, iskolák létesítésével kívánták megvalósítani, Konstantinápolyban és Szmirnában. A szmirnai iskola nem bizonyult jó választásnak, ismertté vált viszont a konstantinápolyi, amely a Kapucinusok kolostorában, a francia követség mellett, a Porta közvetlen közelében állt. Ez az iskola, az *École de Péra*, 1669-1831-ig működött. Az itt végzetek egy részét gyakran elküldték tolmácsolni más városokba is, míg mások török műveket fordítottak franciára a királyi könyvtár számára. A francia Nemzeti Könyvtár ma is őrzi azt a 120 kéziratos fordítást, amelyet 1720-1753 között az iskola 120 hallgatója készített a legváltozatosabb területekről, pl. hadviselés, diplomácia, jog, irodalom, történelem, stb. Ennek a fordítási tevékenységnek köszönhetően franciául már a XVIII. században olvashatták az arab, perzsa és török szerzők műveit, jóval hamarabb, mint németül, spanyolul vagy angolul (Hitzel 1997).

Colbert kezdeményezésére, a marseille-i kereskedelmi kamara kérésére *Corps de Drogmans* néven külön testület alakult. A megbízható dragománok képzését Jean-Baptiste Colbert 1669. november 18-i rendelete külön szabályozta. A rendelet kimondta, hogy a dragománok csak francia születésű keresztények lehetnek. Franciaország háromévenként hat 9-10 éves fiatal franciát küld az Isztambulban és Szmírnában lévő kapucinus kolostorba, a keleti nyelvek megtanulására. Őket *jeunes de langues*-nak nevezték. XIV. Lajos 1700-ban elrendelte, hogy 12 keleti keresztény jöjjön Párizsba a péra-i iskola kiegészítéseként, a párizsi jezsuita Nagy Lajos Kollégiumba tanulni. Ez azonban nem hozta meg a várt eredményeket, ezért 1721-ben úgy döntöttek, hogy a dragománok és a Levantében letelepedett kereskedők gyermekei közül kiválasztanak tizet, akiket elküldenek Isztambulba, miután elvégezték tanulmányukat a jezsuita Nagy Lajos Kollégiumhoz csatolt *l'École des Jeunes de Langues*-ban.

Párizsban a diákok komoly elméleti képzést kaptak, latint tanultak és csak ezen a nyelven értekeztek egymással, de ógörögöt, úgörögöt, olaszt, törököt, perzsát és arabot is oktattak. Különösen a törökre fektettek nagy súlyt, és a klasszikus tárgyakat is nagyon fontosnak tartották. Foglalkoztak továbbá az oszmán birodalom kormányzati rendszerével, a kereskedelem alapelveivel, történelemmel, földrajzzal, joggal, bölcséleti tudományokkal, és nem utolsósorban a birodalom szokásaival és törvényeivel is. A fiatalok diplomáciai és irodalmi szövegeket fordítottak, az ideérkező külföldieket kalauzolták, egyre nagyobb szerephez jutottak, munkájuk szinte nélkülözhetetlenné vált. Az iskola fénykora 1721-től a jezsuiták 1762-es kiűzéséig tartott. Akkorra viszont már kialakultak a dragomán-dinasztiák, és a jezsuiták távozását nem nagyon sínylette meg a képzés (Labrousse 2000).

A tanárok, akik itt az arabot, a törököt és a perzsát tanították, a király keletről származó és több nyelvet beszélő tolmács-titkárai voltak, akik közül a leghíresebbek: a két de Fiennes (apa és fia), Pétis de la Croix, Cardonne, Legrand és Ruffin, akik több generáció kiváló dragománjait oktatták (Troupeau 1997).

Ezek a keleti *diplomáták* jelentős szerepet játszottak a Franciaország, valamint Törökország, Perzsia és az észak-afrikai területek között megkötött szerződések kidolgozásában és megtárgyalásában. Sokan közülük figyelemre méltó történelmi és földrajzi műveket is írtak ezekről az országokról, amelyeket oly jól ismertek. Az 1789. évi Forradalom alatt a levantei és afrikai diplomáciai és konzuli megbízatást ellátó dragománok többsége azonban elhagyta állomás helyét. Az *Ecole des Jeunes de Langues* szinte valamennyi hallgatóját visszahívták a Nagy Lajos Kollégiumból.

A megüresedett munkahelyeket be kellett tölteni, a kialakult tolmácsihiányt gyorsan meg kellett oldani, ezért új iskola megalapítására tettek javaslatot, ahol az oktatás már alapképzettséggel rendelkező fiatalokhoz szól, akiket hamar fel lehet készíteni a tolmácmesterségre. Ez a sürgető helyzet vezetett el a *Keleti Nyelvek Speciális Iskolájának* megalapításához, 1795. március 30-án. Érdemes idéznünk az alapító okirat első cikkelyét, hogy megvilágíthassuk az intézet sajátosságait:

- I. A Nemzeti Könyvtár épületében olyan élő keleti nyelvek oktatására szolgáló állami iskola létesül, amelynek politikai és kereskedelmi hasznosságát egyaránt elismerik.
- II. A Keleti Nyelvek Iskoláját egy irodalmi és egy köznapi arabot, egy török, egy krími tatár (azaz török-tatár), egy perzsa és egy maláj nyelvet oktató tanár alkotja.
- III. A tanárok megismertetik hallgatóikkal azokat a politikai és kereskedelmi kapcsolatokat, amelyeket a Francia Köztársaság fenntart azokkal a nemzetekkel, amelyeknek nyelveit tanítani hivatottak.¹

Ezzel új fejezet kezdődik az iskola történetében, amely felhasználva a korábbi évtizedek tapasztalatait, diplomatákat, konzulokat és dragománokat képez, de ez már nem tartozik szorosan a cikk témájához.

A birodalmak legfontosabb intézményében, a hadseregben is, minden korban szükség van tolmácsokra a különböző tárgyalások lebonyolításához. Sok történetet jegyeztek fel a hadseregek mellett működő tolmácsokról (Delisle és Woodsworth 1995: 261). Így például Napóleon mellett, az egyiptomi hadjáratban az erre a célra kiképezett tolmácsok dolgoztak. Ezek a tolmácsok egyaránt jól beszéltek franciául és arabul, pl. Jean-Michel Venture de Paradis (1739-99), aki elvégezte a konstantinápolyi *dragomán* iskolát, 1785-ben tolmács-titkárnak nevezték ki, elkísérte Bonaparte-t, mint a keleti hadsereg első tolmácsa, vagy Jaubert, aki őt követte mint a császár személyi titkára és tolmácsa, és akit később Perzsiába küldtek.

A Habsburg birodalom és a Keleti Akadémia

A török időkben – mint láttuk – az államok közötti kapcsolatban, a béketárgyalásokon nagy jelentősége volt a nyelvek tökéletes ismeretének és a megbízható nyelvi közvetítőknek. A Habsburg birodalom 1547-ben létesített konstantinápolyi állandó követsége is tolmácsgondokkal küszködött. Nem lévén saját képzési központja máshonnan kellett tolmácsokat szerződtetnie (Tomenendal 2000). 1547-ben, Giovanni Maria Malvezzi, Ferdinánd király első állandó követeként eleinte a franciák tolmácsát igyekezett megnyerni, végül azonban görög és olasz tolmácsot fogadott fel. A követségi tolmácsok mellett azonban Malvezzi a portai tolmácsokra is támaszkodott (Ágoston 1999: 24). Ez viszont nem szolgálta a birodalom érdekeit, mert gyanítható volt, hogy ezek az idegen tolmácsok egyben kémek is.

Egy Rym von Estbeck nevű osztrák megbízott 1569-ben (Tomenendal 2000: 63) jelentette, hogy előnytelen az udvar számára, ha az oszmán biro-

---

¹ Loi portant qu'il sera établi dans l'enceinte de la Bibliothèque nationale, une école publique, destinée à l'enseignement des Langues orientales, du 10 Germinal, an III de la République française (Az 1795. március 30-i törvény i. cikke, a szerző fordítása)

dalom tolmácsaival dolgoznak, és javasolta, hogy osztrákokat képezzenek ki török tolmácsoknak. Nem sokkal ezután a képzés beindult, fiatalokat küldtek a konstantinápolyi követségre, hogy a helyszínen sajátítsák el a nyelvet és tanulják meg a helyi szokásokat. A rendszer sikeresnek bizonyult, és 1612-ben, a Grazban élő Hieronymus Megiser, a tapasztalatok alapján *Institutiones linguae turcicae libri 4* címmel, török nyelvtankönyvet jelentetett meg.

1621-től lengyel fiatalokat is kiküldtek a török nyelv elsajátítására. Érdekesként megjegyezzük, hogy Sobieski Jánost, aki nagy szerepet játszott 1683-ban Bécs, majd 1686-ban Buda visszavételében, és később lengyel király lett, Márkus nevű testvérével együtt szintén Konstantinápolyba küldték a török nyelv megtanulására (Tomenendal 2000: 64).

Francia példára 1674-ben, I. Lipót idején – amikor az udvarban a francia, az akkori idők diplomáciai nyelve helyett az olaszt használták, amelyet a törökök is elfogadtak, mert nem szívesen tárgyaltak latinul vagy franciául –, külön képzési intézetet hoztak létre Konstantinápolyban. Az osztrákok szerint a fiatalok túl jól beilleszkedtek az ottani viszonyokba, és nagyon eltávolodtak a szülőföldtől. Ezért hazarendelték őket. Később döntöttek arról, hogy külön akadémiát kell alapítani a keleti tanulmányok folytatására. Mária Terézia 1753. szeptemberében írta alá a Keleti Akadémia létesítéséről szóló rendeletet, és az akadémia 1754. január 1.-én nyitotta meg kapuit. Öt évig tartó tanulás után, az akadémia végzett hallgatói a diplomácia területén, konzulként, vagy tolmácsként helyezkedhettek el. Sokan közülük udvari tolmácsként dolgoztak.

Az udvarnál működő titkár-tolmácsok, mai kifejezéssel élve, sztártolmácsok, közül feljegyezték Heinrich von Penkher nevét, aki játszva fordított egyik nyelvről a másikra (Delisle és Woodsworth 1995 : 267). A legkiemelkedőbb Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) volt, aki az *udvar tolmácsa* címet viselte. Von Hammer-Purgstall a konstantinápolyi követségen kezdte diplomáciai karrierjét. Majd visszatérően Bécsbe, a tudománynak élt, fordított arab, perzsa és török szerzőket. Neki köszönhető – többek között - a tizkötetes oszmán történelem (*Geschichte des osmanischen Reiches*). Ő lett az Osztrák Tudományos Akadémia első elnöke. Az akadémia a későbbiekben is sok kiváló orientalistát képzett ki. A Keleti Akadémia ma is létezik, az 1898-ban történt átalakulás óta Diplomáciai Akadémia néven működik.

Ez a néhány példa is azt mutatja, hogy a tolmácsolás sokkal összetettebb tevékenység, mint egyszerű nyelvi közvetítés. A tolmácsok, mint a történelem kiváltságos tanúi, kellő tárgyi ismerettel és nagyfokú érzékenységgel át is hidalják a felek közötti kulturális különbségeket. A tolmácsok képzése, munkájuk értékelése, a tolmácsolás kutatása tehát csak több tudományág bevonásával lehet teljes.

Irodalom

- Ács P. 1998. Osztrák és magyar renegátok, mint szultáni tolmácsok: Mahmúd és Murád terdzümán. *Palimpszeszt* 10. szám. <http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt/>
- Ágoston G. 1999. Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században. In: Petercsák T., Berecz M. (szerk.) *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Eger. 129-154.
- Bóna E. 2005. Tolmácsok a kora újkori Európa peremén: közvetítők Kelet és Nyugat között. *Fordítástudomány* VII. évfolyam 1. szám. 70-75.
- Cary, E. 1956. *La traduction dans le monde moderne*. Librairie de l'Université, Genève: Georg.
- Delisle, J. & Woodsworth, J. (eds.) 1995. *Les traducteurs dans l'histoire*. Les Presses de l'Université d'Ottawa: Editions UNESCO. 243-277
- Ersoz, H. 2002. *Analyse théorique des processus de déverbalisation et reverbération en interprétation de conférence*. Mémoire de licence supérieure. Istanbul: Université Technique de Yildiz.
- Hitzel, F. (ed.) 1995. *Dil Oğlanlari ve Tercümanlar / Enfants de langues et drogmans*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hitzel, F. 1997. Connaissance de la langue turque en Occident. In: Anamur, H. (ed). *Hommage à Hasan-Âli Yücel*. Istanbul: Yildiz Teknik Üniversitesi. 35-42.
- Labrousse, P. 2000. *Langues 'O 1795-1995: Deux siècles de l'histoire des Langues Orientales*. textes réunis. Paris: Editions Hervas.
- Tomenendal, K. 2000. *Das türkische Gesicht Wiens. Auf den Spuren in Wien*. Wien: Böhlau Verlag.
- Troupeau, G. 1997. Deux cents ans d'enseignement de l'arabe à l'école des langues orientales. In: *Chroniques yéménites* no.6, Centre Français d'Archéologie et de Sciences Sociales, Sanaa, YE, <http://cy.revue.org/document116.html>